

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94(323.2:44)«XIX-XXI»

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-22-2>

Таран Л.В.

ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ КІНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ В ІСТОРІОГРАФІЇ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТ.

У статті простежуються методологічні основи вивчення Французької революції кінця XVIII століття та концептуальні зміни в її трактуванні з останньої третини XIX – початку XXI ст.

В останній третині XIX ст. у французькій історичній науці запанував позитивізм, принадами якого були сформульовані О. Контом ще у 30-х роках. Під його впливом історики почали звертатися до вивчення архівів, відроджувалися університети, історична періодика. Вивчення Великої французької революції велося школою А. Олара, який має великі заслуги у розробці її політичної історії.

Російська й українська історіографія цієї революції теж у цей час набувала професіоналізму на засадах позитивізму і прославилася створенням «російсько-української історичної школи» – М.І. Карєєв, І.В. Лучицький, М.М. Ковалевський, Є.В. Тарле. Школа під впливом реалій життя та марксизму зробила значний внесок у розробку аграрного аспекту революції.

З кінця XIX ст. світова історіографія відчула могутній вплив неокантіанства, особливо баденської школи – В. Віндельбанд та Г. Ріккерт. У підсумку це привело у Франції до створення широковідомої школи «Анналів». Вона вважала історичні факти фактами психологічними. Перехід же до вивчення психології маси під час революції був у Франції здійснений істориками соціалістичного напрямку – передусім Ж. Лефевром – послідовником Ж. Жореса.

У статті простежуються концептуальні зміни у трактуванні революції – зміни як у французькій історіографії, так і у російській, українській, радянській. Визначним етапом у формуванні нового концептуального образу революції були її ювілеї – 190, 200-ліття, та світові дискусії з приводу кардинальних її питань.

В статті дається огляд поглядів французьких, американських та російських вчених і робиться невтішний висновок про те, що за останні десятиліття вивчення революції в Україні зійшло нанівець.

Ключові слова: Французька революція кінця XVIII ст., “російсько-українська історична школа”, соціалістична, ліберальна та марксистська історіографія революції, сучасні концепції революції.

Вивчення проблем Французької революції для історіографії XIX – початку XXI ст. було і залишається актуальним, бо вона послужила могутнім прискорювачем переходу від середньовіччя до капіталізму в світовому масштабі. Для багатьох країн і народів світу її історія була частиною їх власного теперішнього, минулого й майбутнього. Досвід вирішення нею ідеологічних, політичних, економічних, релігійних питань – став предметом пильної уваги вчених світу.

У французькій історіографії XIX ст. дослідження проблем революції було однією з центральних проблем нового часу, яка притягувала кращі сили істориків. У процесі її вивчення сформувалися найважливіші методологічні ідеї історичної науки перших двох третин XIX ст.: ідея континуїтету, наступності історичних епох – епохи старого порядку та революційної (А. Токвіль), ідея класів і класової боротьби, яка розглядалася як рушійна сила історичного процесу, ідея революції, як закономірного результату цієї боротьби, її логічного завершення (О. Т'єррі, Ф. Гізо, А. Т'єр, Ф. Міньє), ідея взаємопов'язаності процесів, що відбувалися на різних суспільних рівнях, розуміння революції, як могутнього соціального вибуху, що був результатом співпадіння невдоволення у верхніх, освічених верствах суспільства з невдоволенням у народі (І. Тен), ідея рішучої ролі народу в революції (Ж. Мішле). Це найважливіші методологічні ідеї історіографії, постійно оновлюючись та одержуючи нове трактування, зберігаються в активі науки й нині.

В останній третині XIX ст. вивчення Французької революції, одержавши новий суспільний імпульс у зв'язку з загостренням боротьби за збереження Третьої республіки, набрало особливої актуальності та перетворилося в окрему галузь історіографії, тісно пов'язану з ім'ям Альфонса Олара. Особливості підходу історика до проблем революції обумовлювалися також загальнонауковими пріоритетами Французької університетської науки цього періоду – пануванням теоретико-методологічних принципів позитивізму. Ідеї позитивізму, викладені його засновником Огюстом Контом у 30-40 рр. XIX ст., виявилися затребуваними французькою історіографією на початку 70-х рр. Приголомшене франко-прусською війною, яка закінчилася поразкою Франції, Паризькою Комуною 1871 р., французьке суспільство і французькі історики шукали шляхи зміцнення Франції, єдності французької нації [12, р. 6; 18, р. 27-38].

З 1 січня 1876 р. у Франції почав виходити історичний журнал «Revue Historique». В його першому номері була вміщена редакційна стаття, в якій викладалися завдання й принципи перебудови історичної науки з тим, щоб вона стала могутнім засобом зміцнення єдності нації. Коротко вони такі: оскільки існує лише досвідне, позитивне знання (О. Конт), необхідно підвищити професіоналізм істориків, відродити французькі університети, перейняти німецький – передовий на той час досвід підготовки істориків методом історичних семінарів, по типу семінарів Л. фон Ранке, формувати історичні школи навколо відомих істориків країни, налагодити широку видавничу роботу, видавати документи, зробити їх основою історичної праці, привести до ладу та відкрити для істориків архіви, розробити суворі правила роботи над джерелами, упорядкувати довідники, каталоги, бібліографію, писати історичні твори неупереджено, абстрагуючись від партійних, релігійних та інших симпатій та антипатій, аби, читаючи їх, кожен француз відчував себе приналежним до однієї нації.

Остання третина XIX – початок XX ст. позначені широким історичним рухом у Франції, пов'язаним із здійсненням цієї програми. Відомий французький історик А. Олар в цей час очолив республіканську школу в історіографії Великої французької революції, з 1886 по 1923 рр. він керував кафедрою історії цієї революції у Сорбоні, з 1887 р. видавав журнал «La Révolution française», з 1888 р. керував Товариством з історії цієї революції. А. Олар, його учні і послідовники розгорнули діяльність з публікації документів щодо історії революції. Результати були вагомими й дозволили підняти вивчення революції на професіональний рівень. На підставі цих публікацій А. Олар писав статті, а у 1901 р. об'єднав частину з них у велику наукову роботу «Histoire politique de la Révolution française Origines et développement de la démocratie et de la république. 1789-1804». (Paris, 1901). Її російський переклад з'явився у 1902 р. В основі цієї праці та інших робіт історика лежала величезна праця джерелознавця.

А. Олар був переконаним республіканцем. Вивчення ним історії першої французької республіки мало на меті захист режиму Третьої республіки від монархістів, клерикалів, націоналістів. Усією спрямованістю своєї діяльності він показав себе прихильником принципів демократії, світських та національних традицій, витоки яких походили від революції 1789 року.

А. Олар створив власну концепцію революції. Визначивши хронологічними рамками революції 1789-1804 рр., він відокремив в ній чотири етапи: конституційна монархія (1789-1792), яку характеризував як «буржуазний порядок, заснований на майновому цензі; демократична республіка (1792-1795), яку він уявляв як час, «коли народ відняв у буржуазії її політичні привілеї»; буржуазна республіка (1795-1799) – час встановлення буржуазного правопорядку; плебеситарна республіка (1799-1804), коли сталося посилення виконавчої влади» [20, с. 34].

Улюбленим героєм А. Олара був Дантон, який хотів діяти згідно розуму, освіченому історією, був демократом, реалістом, «людиною дії й боротьби» [20, с. 516-517].

У розвитку історіографії Франції, Росії й України в останній третині XIX – на початку XX ст. було спільне й особливе. Спільне визначалося історизмом історичної свідомості епохи, односпрямованістю суспільного розвитку вказаних країн, підосною якого був промисловий переворот, який завершувався у Франції в роки Другої імперії та набирав бурхливих темпів в Росії після скасування кріпацтва у 1861 р. Спільним було прагнення передових сил цих країн створити правову, демократичну, республіканську за формою державу з гарантованими правами особи. Про прогресивний потенціал лібералізму, який містив у «зародку» відображення загальнолюдських інтересів писав Є.Б. Черняк [29, с. 271-276].

Лібералізм був пануючим напрямом політичної та історичної думки Росії та України. Його адепти заперечували революційний спосіб вирішення суспільно-

політичних, економічних, насамперед селянських, питань російського суспільства, покладали надію на державу, як зняряддя відповідних перетворень та намагалися поставити їй на службу досвід Великої французької революції, аби запобігти революції у своїй країні (там само).

Дослідження аграрних та соціальних аспектів французької революції 1789 р., для ліберальної історіографії Росії в останній третині XIX ст. набувало таку ж жагучу актуальність, як для А. Олара та його школи. Російська історична наука в цей період так само, як і французька набувала професіоналізму.

Революційна ситуація 60-х рр. XIX ст. та пов'язаний із нею підйом суспільного руху сприяли демократизації університетів, розширенню історико-філологічних факультетів. Так само, як і у Франції, в Росії збільшилася кількість історичних періодичних видань, активізувалась діяльність наукових товариств, налагоджувалася довідково-бібліографічна справа, зміцнилися наукові контакти істориків всередині країни, а також їхні зв'язки із зарубіжними колегами. Спільним з європейським історичним рухом був твердий намір російських істориків здійснювати історичні дослідження на міцній документальній основі. М.І. Кареев, І.В. Лучицький, М.М. Ковалевський, Є.В. Тарле – корифеї «російсько-української історичної школи», були піонерами розробки архівних фондів Росії, України, Франції, Англії, Німеччини, Іспанії та інших країн. Російські університети запозичували на Заході методи дослідницької роботи та семінарські методи навчання істориків-дослідників. Розроблені Е. Бернхаймом, Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобосом принципи праці над джерелами були загальноновизнаними і в середовищі істориків Росії.

Методологічні підходи істориків «російсько-української історичної школи» до Французької революції визначалися теоретико-методологічними ідеями позитивізму. У другій половині XIX ст. під впливом позитивізму розвивалася історіографія не лише Франції, але й Англії, Італії, США, Польщі, Росії, України та в інших країнах.

Однак російський позитивізм відрізнявся від французького. Невирішеність проблем російського суспільства швидше викликала ті методологічні зрушення, які французьку університетську науку охопили пізніше. Серед таких необхідно відмітити наступні: 1) більш ранній і глибший вплив марксизму на російську ліберальну історіографію (у практиці історичного дослідження це виявлялося у вивченні економічних аспектів минулого); 2) більш ранній, ніж на Заході, вплив молодої тоді науки – соціології та використання порівняльно-історичного методу, як інструменту розробки соціологічних понять та категорій; 3) більш слабкий та минучий вплив неокантіанства (мається на увазі його директивна заборона в СРСР після 1929 р.).

Історична наука Росії на Україні у 60-70-х рр. XIX ст. та на початку XX ст. переживала кризу, яку слід розуміти як зміну теоретико-методологічних парадигм [22, с. 165-166; 23, с. 160, 163, 165]. У 60-70-х рр. історіографія

переходила на позиції позитивізму та відчувала вплив соціології, на початку ХХ ст. після першої російської революції вона звернулася до парадигм неокантіанства, це найяскравіше проявилось у творчості О.С. Лаппо-Данилевського [25, с. 44-46].

В. Віндельбандт та Г. Ріккерт були представниками баденської школи неокантіанства. Г. Ріккерт детально розробив принципи неокантіанської гносіології і безумовно є великим вченим другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Із висновків неокантіанського історизму найважливішими є наступні.

Історія як наука не може розвиватися без послуг та взаємодії з філософією історії; філософія видобуває свої істини не умоглядним шляхом, а спираючись на висновки окремих наук; історія повинна з допомогою філософії ставити проблеми пізнання загальних понять, законів, причин. Немає науки про одиничне; в основі класифікації наук лежить не предмет дослідження, а метод дослідження; історичні методи не ідентичні методам наук про природу, вони глибоко специфічні. Ступінь пізнаванності об'єктів науки залежить від суб'єкта, який його пізнає, його поглядів, ерудиції, особистих здібностей тощо.

Пізнання завжди суб'єктивне. Це не відображення дійсності, а її «перетворення», «спрощення», «впідпорядкування». Виступаючи проти позитивістського механістичного тлумачення соціальних процесів, неокантіанці вимагали розуміння суб'єктивного змісту цих процесів, їх відбиття у сфері людської психіки. Видобути таким чином факти історик завжди оцінює з погляду ціннісних орієнтацій своєї епохи, добуває лише відносну істину. Історія переписується, переоцінюється з настанням нових часів [25, с. 46-48; 26]. Принципи неокантіанства були повною мірою сприйняті французькою історіографією ХХ ст. і лежать в основі школи «Анналів», модернізму, постмодернізму.

Становлення істориків «російсько-української історичної школи» припало на 70-ті рр. ХІХ ст., на час кризи «першого позитивізму» [30, с. 242], який плідно долався в їхніх працях, присвячених революції 1789 року, сприйняттям марксистських ідей [19, с. 174].

Загальні умови російської дійсності, невіршинність селянського питання, доля багатомільйонного селянства країни, суперечливість і складність російських реалій примусили «російсько-українську історичну школу» проявити реалізм у підходах до філософських проблем історичного знання, та раніше французької університетської науки відчуті вплив марксизму: з початку розвитку історіографії Французької революції в Росії в центрі уваги був її соціально-економічний аспект.

Першим курс по історії Французької революції в Московському університеті читав В.І. Гер'є. М.І. Кареев у своїй магістерській дисертації «Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII ст.» (Москва, 1879) вперше підійшов до селянського питання, як головного питання Французької революції, вперше зацікавився еволюцією селянського земельного

наділу, показав складність становища селян у перехідну добу від середньовіччя до нового часу, коли вони зазнавали експлуатації не лише з боку буржуазії села, але й міста. Він прослідкував становище того, що, забігаючи наперед, називав «селянською власністю» в середні віки. Загальновідома висока оцінка, яку дали К. Маркс [15, с. 286-297] і Ф. Енгельс [16, с. 125-129] його праці про французьких селян.

І.В. Лучицький, який привернув до себе увагу вченого світу дослідженнями з історії французьких релігійних війн XVI ст., писав, що вивченням аграрних відносин в країнах Заходу почав займатися під впливом української дійсності. Обраний гласним Золотоношського повітового земства, а потім Полтавського губернського земства, він на практиці зіткнувся з проблемами українського села і впритул підійшов до теми, яка стала центром його наукових інтересів до кінця життя: історії селянства і селянського землеволодіння. З 1882 по 1901 р. він написав 32 статті і документальні публікації з історії України, в основному її аграрної історії. І все ж таки в історію науки І.В. Лучицький увійшов передусім своїми великими працями з історії французьких аграрних відносин, які одержали світове визнання ще за життя історика [25; 26].

М.М. Ковалевський присвятив Французькій революції XVIII ст. чотиритомну книгу «Происхождение современной демократии» (Т. 1-4, Москва, 1895-1897). Глибоко вивчивши передумови і перший етап революції (до 1791 р.), вчений намагався вилучити з французької історії досвід для панівних класів Росії. Зміст його полягав в тому, щоб показати згубність різкого загострення соціальних антагонізмів, як це сталося у Франції і призвело до революції.

В.М. Далін, Б.Г. Вебер першими писали про сильний вплив на російських істориків народницької ідеології, про те, що вони узяли бік народників і з цих позицій підійшли до оцінки французьких аграрних відносин XVIII ст. [5, с. 296].

Впливом народників пояснювалося негативне ставлення М.І. Кареева, І.В. Лучицького, М.М. Ковалевського до «індустріалістських концепцій», до «перебільшення темпів розвитку капіталізму». Вони доводили, що Франція XVIII ст. була країною некапіталістичною.

З приводу процесів, які йшли у французькому селі напередодні революції, серед істориків «російсько-української школи» йшли дискусії. Їх погляди еволюціонували. Узагальнюючи величезний архівний матеріал, І.В. Лучицький на початку 1890-х рр. констатував неоднорідність перетворень у поземельних відносинах у Західній Європі. У своїх пізніх працях «Крестьянское землевладение во Франции накануне революции (преимущественно в Лимузене)» і «Состояние земледельческих классов во Франции и аграрные реформы 1789-1793 гг.» він справедливо твердив, що в Англії процеси обезземелення селян і звільнення від феодалної залежності йшли паралельно, а у Франції селянська власність збільшувалася ще до революції. У розряд останньої він заносив «цензіву», яку марксистська історіографія розглядає як

власність феодальну, обтяжену численними умовами та повинностями [1, с. 10-11].

Головний опонент І.В. Лучицького – М.М. Ковалевський упав в іншу крайність, перебільшуючи в аграрній історії Франції глибину тих тенденцій, які зближували її з Англією, де після революції XVII ст. переміг лендлордистський шлях розвитку, який супроводжувався обезземеленням селян. М.М. Ковалевський перебільшував ступінь розвиненості буржуазних відносин у французькому сільському господарстві до революції, але при цьому збагатив та деталізував картину обезземелення селян, майнового розшарування села, чого не визнавав І.В. Лучицький [10, с. 162-164, 166, 175, 194-195]. Якісне переосмислення характеру й форм аграрних змін у період раннього нового часу у Франції почалося у 60-ті рр. XX ст., під час полеміки, яка розгорнулася напередодні 190 та 200-літнього ювілеїв Французької революції.

Найвизначніші представники школи «Анналів» – Е. Леруа Ладюрі, Д. Ріше схиляються до тези про майже повну відсутність у Франції XVIII ст. феодалізму. Водночас, як французькі історики-марксистичні – А. Собуль, М. Вовель і російські історики А.В. Адо, Ю.М. Афанас'єв, С.Ф. Блуменау певною мірою перебільшують роль феодалізму й недооцінюють капіталістичні та напівкапіталістичні форми виробництва у передреволюційній Франції.

У історіографії радянського періоду вивченню Французької революції було відведено особливе, значне місце. В.А. Дунаєвський виділив три етапи розвитку радянської історіографії революції. Перший етап, на думку вченого, 1917 – початок 40-х рр. XX ст.; другий – початок 40-х – 70-ті рр.; третій починається 80-ми роками [7, с. 217-229].

Характеризуючи перший етап вивчення революції 1789 р., В.А. Дунаєвський підкреслював: «Традиції тут теж грали важливу роль, вивчення французької економіки (села і міста), але також соціально-політичної та ідеологічної боротьби у Франції кінця XVIII ст. мали відправною точкою... традиції “російської школи”» [7, с. 217-229]. Однак, як пише історик, з кінця 20-х років роботи, присвячені цій революції «несли вже відбиток» культу особи Сталіна [7, с. 222].

Перший період вивчення Французької революції кінця XVIII ст. завершився створенням колективної праці «Французская буржуазная революция 1789-1794 гг.» (Під ред. В.П. Волгина, Е.В. Тарле та ін. М, 1941).

В основі праці лежали концепції М.М.Лукіна, який відіграв серйозну роль у становленні радянської наукової школи вивчення революції.

У працях М.М. Лукіна, учня Р.Ю. Віппера, були сформульовані наступні принципи оцінки: періодизація революції (запозичена М.М. Лукіним у Г. Кунова), проведення аналогій між двома революціями – Французькою революцією XVIII ст. та Жовтневою революцією в Росії 1917 р., сформульована концепція яacobінської диктатури, як влади, що спиралася на блок демократичних сил, визначено позитивне ставлення до всіх її заходів у

внутрішній і зовнішній політиці; сформований образ М. Робесп'єра, як великого вождя революції; якобінський терор, оголошений «політичною необхідністю» та мірою, яку енергійно вимагали паризькі секції та народні товариства; Ж. Дантон і жирондисти представлені як політики, які «погано розуміли потреби народних мас», бо поставили на перший план «політичну свободу та рівність»; всебічно оцінені результати революції, а саме термідор – як її поразка [6; 8, с. 66-76, 92-95].

Погляди М.М. Лукіна надовго закріпилися в радянській історіографії революції 1789 р. Вони були розвинені в працях вчених школи М.М. Лукіна, таких видатних спеціалістів, як В.М. Далін, А.З. Манфред і багато інших.

У французькій історіографії з кінця 30-х рр. продовжували свій розвиток три основні лінії – А. Берра (вона привела до створення школи «Анналів», потім модернізму, постмодернізму і пост-постмодернізму).

Другою лінією була лінія Ж. Жореса, який ще у 1900-1904 рр. видавав багатотомну працю «Социалистическая история Французской революции» (Останнє російське видання. Москва, 1977-1983. Томи 1-4). Ж. Жорес без сумніву зазнав впливу марксизму і, згідно аналізу Е. Лабруса, прагнучи відобразити життя в цілому.

Його історія революції «загальна», «повна», «міжнародна», «охоплює перспективу двох століть», «це соціологія революції та контрреволюції». Він хотів написати соціальну історію, зберегти «містичне співвідношення між соціальним світом й своїм натуралістичним й релігійним баченням всесвіту, показати роль особи в історії», хотів, як писав український історик О. Камишан «зняти протиріччя між матеріалізмом та ідеалізмом» [9, с. 11-12].

На початку ХХ ст. під впливом «російсько-української історичної школи» еволюціонували погляди А. Олара. Визнавши недостатність вивчення лише політичного та ідеологічного аспектів минулого, вчений в праці «Французская революция и феодальный режим» (1919) якоюсь мірою наблизився до матеріалістичного пояснення аграрного законодавства і селянських рухів в революційну епоху. Своє звернення до економічних реалій революції А. Олар рішуче пов'язував із впливом на нього «російської історичної школи», соціалізму взагалі і Карла Маркса особливо [21, с. 7-9].

Ідеї Ж. Жореса були підтримані й розвинені в працях його послідовників – соціалістичних істориків – А. Мат'єза (1874-1932), Ж. Лефевра (1874-1959), марксистського історика А. Собуля. Як вважає Е. Хобсбаум «марксистки набагато більше запозичили з республіканської історії революції, ніж внести в неї нового» [27, с. 109].

Під впливом війни 1914 р., інфляцій, дорожнечі, повернення до регламентації А. Мат'єз звернувся до вивчення соціального і економічного аспектів Французької революції. Мат'єз захоплювався якобінським періодом революції, створив культ М. Робесп'єра, ототожнював якобінізм із соціалізмом і більшовизмом [17].

Ж. Лефевр знаходився під впливом Ж. Жореса, Ф. Сан'яка, І.В. Лучицького, нерідко звертався до творів К. Маркса, цінував діяльність А. Берра, був у дружніх стосунках із М. Блоком, симпатизував СРСР, народному фронту, надавав допомогу руху опору в роки Другої світової війни. Ж. Лефевр – автор блискучих праць про селян епохи Французької революції, які були оцінені В.М. Даліним «як величезний внесок в аграрну історію революції, який він зробив слідом за І.В. Лучицьким» [4, с. 134].

А.В. Адо відмітив, що французький історик показав, що революція опинилася у драматичному протиріччі з вимогами передової агрокультури та капіталістичного виробництва і змушений був констатувати «економічно консервативний її характер» [1, с. 10-11]. Ж. Лефевр – особливий історик. В його творчій біографії є віха, яка розділяє традиційне вивчення революції і підходів до історії взагалі з тим напрямом, який поклав початок модернізму. Мова йде про його роботу «La Grande Peur 1789» (Paris, 1932).

Л. Февр назвав книгу Ж. Лефевра «внеском першочергової важливості в історію Революції, наділеною віднині тілесним обрисом». Ж. Лефевр, на думку Л. Февра, зумів пояснити психологічний механізм виходу на сцену Революції несвідомих мас, інертного селянського люду, надав прекрасний приклад вивчення «колективної психології» революційного натовпу [28, с. 414-421]. Зусилля Ж. Лефевра було подовжене французьким марксистським істориком М. Вовелем та радянським істориком А.В. Адо.

В тісному зв'язку з постановкою проблеми ментальності у французькій історіографії безпосередньо критикувалася марксова теорія «базису-надбудови», як такої, що спрощує історичний процес та механізм історичного руху.

Теорія «базису-надбудови» давно викликала сумніви й в радянських дослідників. Про недостатню розробленість вчення про базис і надбудову писав академік С.Д. Сказкін ще у 1943 р. і підкреслював опосередкованість впливу соціально-економічних структур на ідейне життя суспільства..., відмічав, що кожний з елементів ідеології – право, мораль, соціальні вчення, філософські побудови і, нарешті, релігія – мають свою особливу «історію». У ті часи це була «небезпечна тема». Академік писав у шухляду столу [3, с. 155].

В СРСР з початку 1930-х рр. утвердився спрощений, вульгаризований марксизм. З п'яти складових історичної теорії К. Маркса, а це – діалектика, матеріалізм, історизм, системність та об'єктно-суб'єктний підхід до історичних реалій – були відсічені дві останні. В результаті людина перестала бути об'єктом вивчення істориків, а людський фактор виявився зайвим елементом епістемології історії.

З початком «перебудови» в СРСР багато що змінилося, змінилися загальні підходи до історії і до історії Великої французької революції зокрема.

Класична історіографія революції створена у 1930-х рр. радянськими істориками і лівими зарубіжними істориками, зокрема французькими, почала в

СРСР піддаватися критиці ще у 1960-х рр. з боку В.Г. Ревуненкова, який спирався на висновки А. Собоуля, В. Маркова, В. Блоса та інших істориків. Його погляди були узагальнені у двох книгах «Очерков по истории Великой Французской революции». (Л-д., 1982 и Л-д., 1983). Американськими, англійськими, французькими істориками класична історіографія революції критикувалася з 1950-х рр. (Р. Палмер, Ж. Годшо та ін.).

Справжня ж ревізія Французької революції була здійснена в 1960-70-ті рр. істориками школи «Анналів». Тоді Е. Леруа Ладюрі «переглянув» американську революцію, М. Ферро переосмислив «більшовицький переворот», Ф. Фюре в роботі «*Révolution française*». (Paris, 1978) переосмислив Французьку революцію.

Сучасна епоха надала можливість і історикам Росії переосмислити свої концепції відповідно світовому рівню розвитку історіографії. Передусім необхідно згадати імена О.Л. Нарочницького, А.В. Адо, Ю.М. Афанас'єва, М.А. Барга, Є.Б. Черняка. М.А. Барг та Є.Б. Черняк поставили питання про необхідність вписати Французьку революцію в контекст перехідної доби від середньовіччя до капіталізму, та з позицій марксизму розробили методику розрахунку характеристик цієї епохи [2].

Були переглянуті і класичні концепції революції 1789 р. У доповіді Є.Б. Черняка «1794 рік: актуальні проблеми дослідження Французької революції» («Французский ежегодник». 1987. Москва, 1989) була відмічена необхідність передусім переосмислити 1794 рік – початок термідору й висловлена думка про те, що «Термідор був формою відмови буржуазії від того, що заважало нормальному капіталістичному розвитку» [29, с. 242]. Вперше було підкреслено значення в цілому уявлень про історію Французької революції для історії СРСР. Французька революція залишалася еталоном для порівняння й оцінки вітчизняної історії. Тому з початку 1930-х рр. її образ доповнився низкою директивних вказівок, які містили офіційну трактовку її історії. Марксистська зарубіжна історіографія також не уникнула їх.

Автор виділяє три тенденції, які впливали на марксистську історіографію соціальних революцій у 30-50-ті рр. і пізніше: прагнення міряти буржуазні революції, зокрема й ранні... мірками революцій пролетарських; абсолютизація самого стану революції як найвищою цінності, навіть після вирішення нею історично можливих завдань..., «абсолютизація прогресивного значення плебейських методів вирішення завдань буржуазної революції» [29, с. 243].

Є.Б. Черняк дійшов висновку, що на кінець 1793 р. революція досягла усього, що було історично можливим в галузі розтрощення феодалізму, перемогла її внутрішніх і зовнішніх ворогів. Він констатував глибоку нечесність терору 1794 року, а також те, що Робесп'єр нічого не міг запропонувати жодному класу Франції після перемоги над інтервентами. Автор критикує мат'єзовський культ М. Робесп'єра, вважає необхідним покінчити з тим становищем, що цей революціонер опинився поза критикою. Є.Б. Черняк

слідом за Ф. Фюре й О. Кошеном вважає несправедливим виставляти «удавано-лівими» лівих термідоріанців, оскільки в їхню програму «входило зведення до можливого мінімуму історично неминучого відкату революції» [29, с. 258-264].

Є.Б.Черняк переглядає традиційно позитивне для марксистських істориків ставлення до виступів народних низів, вважає, що навіть якщо б вони досягли тимчасового успіху у 1794 році це могло б привести лише до негативного результату: до конфлікту з Конвентом, до повного розколу всередині сил, які підтримували... основні завоювання революції [29, с. 269]. Вчений вперше в радянській історіографії позитивно оцінює сутність програми «кантоністів», яка полягала «в установленні нормальної буржуазної влади», вважає самого Дантона втіленням тенденції до створення максимально сприятливих умов для розвитку капіталізму при збереженні можливих при капіталізмі інститутів політичної демократії [29, с. 274].

Загальний висновок вченого є логічним завершення попереднього аналізу відомої формули К. Маркса про революцію як локомотива історії: революції виконували цю роль на тих етапах, коли «дійсно вели суспільство уперед». Французька революція виконувала цю роль до кінця 1793 р. [29, с. 276].

І, нарешті, залишається зробити зауваження методологічного характеру.

Введення Ж. Лефевром такої евристичної категорії, як ментальність, дало можливість історикам змінити кут зору на поведінку соціальної людини, суспільних груп, класів. Введення категорії ментальність збагатило образ Французької революції, дало можливість зв'язати соціальну та економічну історію з історією подій, пояснити, як у діяльності конкретної людини, у засобі надавати нею сенс своїм вчинкам, знаходить конкретне втілення засіб виробництва, перетворюючись – в результаті відображення в його свідомості матеріальних, ідейних та інших факторів – у раціональні та емоціональні настанови поведінки.

Французька революція кінця XVIII ст. є однією з ключових проблем історії нового часу. В світі про неї написана ціла бібліотека. В останні десятиліття в Україні нею, на жаль, ніхто не займається.

Список використаних джерел та літератури

1. Адо А.В. Крестьяне и Великая французская революция. М.: Издательство Московского университета, 1987. 445 с.
2. Барг М.А., Черняк Е.Б. Великие социальные революции XVII-XVIII веков. М.: Наука, 1990. 256 с.
3. Гутнова Е.В. Академик Сергей Данилович Сказкин (1890-1973). Новая и новейшая история. 1993. № 2. С. 145-163.
4. Далин В.М. Историки Франции XIX-XX вв. М.: Наука, 1981. 328 с.
5. Далин В.М. Люди и идеи. М.: Наука, 1970. 396 с.
6. Dounaevski V.A. L'academicien Nikolai Loukine, historien de la révolution française du XVIII siècle/ Criticistoria. Bolletino A.S.E. Roma, 1992.
7. Dounaevski V.A. L'historiographie soviétique de la Grande révolution française (1789-1799). (Pricipale Etapes) / La storia della storio graphie europe enea sulla rivoluzione francese. Roma, 1991.

8. Дунаевский В.А., Цфасман А.Б. Николай Михайлович Лукин. М.: Наука, 1987. 192 с.
9. Камишан О. Жорес як історик якобінської диктатури. *Україна*. 1923. Ч. 1-2.
10. Ковалевский М.М. Происхождение современной демократии. Москва, 1895. Т.1.
11. Ковальченко И.Д., Шикло А.Е. Кризис русской буржуазной исторической науки в конце XIX – начале XX века (Итоги и задачи изучения). *Вопросы истории*. 1982. № 1. С. 18-35.
12. F.de Conlange De la manière d'écrire histoire en France et en Allemagne. *Questions historiques*. Paris. 1893.
13. Lefebvre G. Les Paysans du Nord pendant la Révolution Française. Lille, 1924.
14. Лучицкая С.И., Таран Л.В. Иван Васильевич Лучицкий – исследователь истории Украины. *Вопросы истории*. 2007. № 3. С. 153-161.
15. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. М.: Госполитиздат, 1960. 908 с. Т. 34.
16. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. М.: Госполитиздат, 1960. Т. 37.
17. Mathiez A. La Révolution Française. Paris, 1922. Рос. переклад; М. – Л-д, 1925. Т. 1-4. Укр. переклад. – Харків. 1931. Т.1-2.
18. Monod G. Du proegres les études historiques en France depuis le XVI sciécle. *Revue historique*. 1876. Vol.1. № 1.
19. Мягков Г.П. «Русская историческая школа». Методологические и идейно-политические познания. Казань: Из-во Казан. ун-та, 1988. 200 с.
20. Олар А. Политическая история Французской революции. Происхождение и развитие демократии и республики. (1789-1804). Москва, 1902.
21. Олар А. Русское влияние в изучении Французской революции. *Голос минувшего на чужой стороне*. 1926. № 2.
22. Рамазанов С.П. К вопросу о начале кризиса русской буржуазной исторической науки. *Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения*. Томск: Издательство Томского университета, 1984.
23. Рамазанов С.П. Кризис буржуазной исторической науки: сущность и периодизация. *Методологические и историографические вопросы исторической науки*. Томск: Издательство Томского университета, 1990.
24. Ревуненков В.Г. К истории споров о Великой французской революции. *Великая французская революция и Россия*. Под ред. А.Л. Нарочницкого, А.В. Адо и др. Москва, 1989.
25. Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России (70-е годы XIX– 40-е годыXX века). Киев: Наукова думка, 1994. 200 с.
26. Таран Л.В. Французька, російська та українська історіографія (остання третина XIX–поч. XXI ст.). Наукова монографія. Ніжин, 2009; Таран Л.В., Логунова Н.А. Иван Васильевич Лучицкий: историк і час. Наукова монографія. Ніжин, 2015; Таран Л.В. Иван Васильевич Лучицкий (1845-1918). Портреты историков: время и судьбы Т. 2. Всеобщая история. Под ред. Г.Н. Севастьянова и др. Москва – Иерусалим, 2000; Taran L. Эволюция образа Французской революции в историографии XIX-XXI вв. *Księstwo Warszawskie w historii i tradycji napoleonskiej (1807-2007)*. Podred. K. Buchholc-Srogosz. Częstochonia. 2008.
27. Хобсбаум Э. Эхо «Марсельезы». Взгляд на Великую французскую революцию через двести лет. Дойчер И. Незавершенная революция. Россия 1917-1967. М.: Интер-Версо, 1991. 272 с.
28. Февр Л. Бои за историю. М.: Наука, 1991. 629 с.
29. Черняк Е.Б. 1794 год: актуальные проблемы исследования Великой французской революции. *Французский ежегодник 1987*. М.: Наука, 1989.
30. Шкуринов П.С. Позитивизм в России XIX века. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. 416 с.

References

1. Ado, A.V. (1987). *Krest'yane i Velikaya frantsuzskaya revolyutsiya*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta. [In Russian].
2. Barg, M.A., Chernyak, E.B. (1990). *Velikie sotsial'nye revolyutsii XVII-XVIII vekov*. Moskva: Nayka. [In Russian].
3. Gutnova, Ye.V. (1993). Akademik Sergey Danilovich Skazkin (1890-1973). *Novaya i noveyshaya istoriya*, pp. 145-163. [In Russian].
4. Dalin, V.M. (1981). *Istoriki Frantsii XIX-XX vv*. Moskva: Nauka. [In Russian].
5. Dalin, V.M. (1970). *Lyudi i idei*. Moskva: Nauka. [In Russian].
6. Dounaevski V.A. (1992). *L'academicien Nikolai Loukine, historien de la révolution française du XVIII siècle / Criticastoriae. Bolletino A.S.E. Roma*. [In French].
7. Dounaevski V.A. (1991). *L'historiographie soviétique de la Grande révolution française (1789-1799). (Principale Etapes) / La storia della storiografia europea e nella rivoluzione francese*. Roma. [In French].
8. Dynaevsky, V.A., Tsfasman, A.B. (1987). *Nikolay Mikhaylovich Lykin*. Moskva: Nayka. [In Russian].
9. Kamyshan, O. (1923). Zhores yak istoryk yakobins'koyi dyktatury. *Ukrayina*. Ch. 1-2. [In Ukrainian].
10. Kovalevskiy, M.M. (1895). *Proiskhozhdeniye sovremennoy demokratii*. Moskva. [In Russian].
11. Koval'chenko, I.D., Shiklo, A.Ye. (1982). Krizis russkoy burzhuznoy istoricheskoy nauki v kontse XIX – nachale XX veka (Itogi i zadachi izucheniya). *Voprosy istorii*, 1, pp. 18-35. [In Russian].
12. Conlange, F. de (1893). De la manière d'écrire histoire en France et en Allemagne. *Questions historiques*. Paris. [In French].
13. Lefebvre, G. (1924). *Les Paysans du Nord pendant la Révolution Française*. Lille. [In French].
14. Luchitskaya, S.I., Taran, L.V. (2007). Ivan Vasil'yevich Luchitskiy – issledovatel' istorii Ukrainy. *Voprosy istorii*, 3, pp. 153-161. [In Russian].
15. Marks, K., Engel's, F. (1960). *Sochineniya*. Moskva: Gospolitizdat. T. 34. [In Russian].
16. Marks, K., Engel's, F. (1960). *Sochineniya*. Moskva: Gospolitizdat. T. 37. [In Russian].
17. Mathiez, A. (1922). *La Révolution Française*. Paris. [In French].
18. Monod, G. (1876). Du progres les études historiques en France depuis le XVI siècle. *Revue historique*, 1, (1). [In French].
19. Myagkov, G.P. (1988). "Russkaya istoricheskaya shkola". *Metodologicheskiye i ideynopoliticheskiye poznaniya*. Kazan': Iz-vo Kazan. un-ta. [In Russian].
20. Olar, A. (1902). *Politicheskaya istoriya Frantsuzskoy revolyutsii. Proiskhozhdeniye i razvitiye demokratii i respubliki. (1789-1804)*. Moskva. [In Russian].
21. Olar, A. Russkoye vliyaniye v izuchenii Frantsuzskoy revolyutsii. *Golos minuvshogo na chuzhoy storone*, 2. [In Russian].
22. Ramazanov, S.P. (1984). K voprosu o nachale krizisa russkoy burzhuznoy istoricheskoy nauki. *Voprosy metodologii istorii, istoriografii i istochnikovedeniya*. Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta. [In Russian].
23. Ramazanov, S.P. (1990). Krizis burzhuznoy istoricheskoy nauki: sushchnost' i periodizatsiya. *Metodologicheskiye i istoriograficheskiye voprosy istoricheskoy nauki*. Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta. [In Russian].
24. Revunenkov, V.G. (1989). K istorii sporov o Velikoy frantsuzskoy revolyutsii. *Velikaya frantsuzskaya revolyutsiya i Rossiya*. Pod red. A.L. Narochnitskogo, A.V. Ado i dr. Moskva. [In Russian].
25. Taran, L.V. (1994). *Istoricheskaya mysl' Frantsii i Rossii (70-ye gody XIX– 40-ye gody XX veka)*. Kiev: Naukova dumka. [In Russian].
26. Taran, L.V. (2009). *Frantsuz'ka, rosiys'ka ta ukraiyns'ka istoriografiya (ostannya tretyna XIX– poch. XXI st.)*. Naukova monografiya. Nizhyn; Taran, L.V., Lohunova, N.A. (2015). *Ivan*

- Vasyl'ovych Luchyts'ky: istoryk i chas. Naukova monografiya. Nizhyn. [In Ukrainian]; Taran, L.V. (2000). *Ivan Vasil'yevich Luchitskiy (1845-1918). Portrety istorikov: vremena i sud'by T. 2. Vseobshchaya istoriya*. Pod red. G.N. Sevast'yanova i dr. Moskva – Iyerusalim. [In Russian]; Taran, L. (2008). *Evolutsiya obraza Frantsuzskoy revolyutsii v istoriografii XIX-XXI vv. Księstwo Warszawskie w historii i tradycji napoleonskiej (1807-2007)*. Podred. K. Buchholz-Srogosz. Częstochonia. [In Russian].
27. Khobsbaum, E. (1991). *Ekho "Marsel'yezy". Vzgl'yad na Velikuyu frantsuzskuyu revolyutsiyu cherez dvesti let. Doycher I. Nezavershennaya revolyutsiya. Rossiya 1917-1967*. Moskva: Inter-Verso. [In Russian].
28. Fevr, L. (1991). *Boi za istoriyu*. Moskva: Nauka. [In Russian].
29. Chernyak, Ye.B. (1989). 1794 god: aktual'nyye problemy issledovaniya Velikoy frantsuzskoy revolyutsii. *Frantsuzskiy yezhegodnik 1987*. Moskva: Nauka. [In Russian].
30. Shkurinov, P.S. (1980). *Pozitivizm v Rossii XIX veka*. Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta. [In Russian].

Taran L. The French Revolution of the End of the XVIII Century in the Historiography of the Last Third of the XIX – the Beginning of the XXI Century.

The article traces the methodological foundations of the study of the French Revolution at the end of the XVIII century and conceptual changes in its interpretation from the last third of the XIX to the beginning of the XXI century.

In the last third of the XIX century in French historiography, positivism occupied a dominant position, the principles of which were outlined by A. Comte back in the 30s. Under his influence, historians began to turn to the study of archives, universities and historical periodicals were revived. The study of the Great French Revolution was carried out by the school of A. Aulard, who is credited with developing its political history.

The Russian and Ukrainian historiography of this revolution also acquired a professional appearance, based on the same principles of positivism and became famous for the creation of the "Russian-Ukrainian historical school" – N.I. Kareev, I.V. Luchitsky, M.M. Kovalevsky, E.V. Tarle. The school, influenced by the realities of Russian reality and Marxism, made an important contribution to the development of the agrarian aspect of the revolution.

From the end of the XIX century world historiography was strongly influenced by neo-Kantianism, especially by the Baden school of W. Windelband and H. Rickert. As a result, this led to the creation of the well-known Annales school. The school considered historical facts to be psychological facts. The transition to the study of the psychology of the masses during the revolution was carried out in France by historians of the socialist direction - the pioneer was J. Lefebvre. These historians were followers of J. Jaurès.

The article traces conceptual changes in the interpretation of the French Revolution at the end of the XVIII century – changes in both French and Russian, Ukrainian, Soviet historiography. It is noted that an important stage in the formation of a new conceptual image of the revolution was its anniversaries – the 190th, 200th anniversary, and world discussions around its cardinal problems.

The article provides an overview of the points of view of French, American, Russian scientists and makes a sad conclusion that over the past decades, the study of the revolution in Ukraine has come to naught.

Keywords: French Revolution of the end of the XVIII century, "Russian-Ukrainian historical school", liberal, socialist, Marxist historiography, modern concepts of revolution.